

KRZYŻ (1626) *sb m*

k- (1574), c- (52); -y- (1551), i- (75).

sg *N* krzyż (213). ◇ *G* krzyża (390). ◇ *D* krzyżowi (16), krzyżu (7); -owi *FalZioł*, *KromRozm I*, *LubPs*, *BibRadz*, *OrzRozm*, *BielKron*, *WujJud*, *CzechRozm*, *SkarŻyw* (2), *CzechEp*; -owi:-u *OpecŻyw* (5 : 7). ◇ *A* krzyż (302), krzyża (1); krzyż : -a *BielKron* (17 : 1; 175v). ◇ *I* krzyżem (150); -em (39), -(e)m (111). ◇ *L* krzyżu (429). ◇ *V* krzyżu (9). ◇ *pl N* krzyże (14). ◇ *G* krzyż(o)w (22). ◇ *D* krzyż(o)m (3). ◇ *A* krzyże (52). ◇ *I* krzyżami (4) *KrowObr* (2), *StryjKron*, *ReszList*, krzyżmi (3) *BielKron*, *RejZwierc*, *SkarŻyw*. ◇ *L* krzyżach (6), krzyżoch (5); -ach *KrowObr* (3), *SienLek*, *KochPhaen*; -ach : -och *FalZioł* (1 : 5); ~ -äch (1) *KochPhaen*, -ach (1) *SienLek*, -(a)ch (4).

Sł stp, *Cn notuje*, *Linde XVI – XIX w.*

1. W starożytności urządzenie do wymierzania hańbiącej kary śmierci; dwie belki złożone w poprzek, do których przybijano skazanych; *crux Calep*, *Cn*, *Mącz*; *gabalus*, *infelix arbor*, *infamis stipes*, *patibulum Cn* (1168) : wzrząwłszy lotry żywé na krzyżu polámali w nich kości/ ij rzucili w dol. *OpecŻyw* 152, 140; gdy nálzy [Portugalczycy] dwu złoczyńcow ná brzeg wywiedli ktorzy śmierć záflużyli/ przywiązáli ie ku krzyżowi w kopawłszy w ziemię/ y odiechálifmy ich tám áby byli potrapieni mękami od onych ludzi. *BielKron* 452v, 73; *Crux*, *Krzyż/ Szubienicá/ Rofołzka Mącz* 69d; *RejPos* 226; wielkie fię onych łędziow okrucieństwo pokazało: pełno było wżędzie zdrády/wydawánia/ odnośzenia: pogotowiu był ogień/ miecz/ krzyż/ koła/ bicze. *SkarŻyw* 206, 73, 168, 188 [3 r.], 385, 397 [3 r.], 484, 595; *CzechEp* 183; Zá nim Hieremijałz Prorok piłą ná przeki iákoby przetárty: święty Sebeftyan wítrzelány: ś. Piotr y Andrzej z krzyżami: S.Ian z kielichem iadu. S. Bártłomi [!] z fkorą śwá na rámieniu/ y infzych tákież świętych repreaentácye były chędogo nágotowáne *ReszList* 175; *Calep* 273b; *LatHar* 736 [2 r.]; *WujNT Ioann* 19/31.

Zwoty: »na krzyż skazać« (1): A on Piotrá ná krzyż/ á Páwła pod miecz fkazał. *SkarŻyw* 601.

»na krzyżu umrzeć« (1): muším pierwey ná iego [Chrystusa] frogą śmierć pátrzyć [...] á cierpieć wzgárdę/ wymiátanie/ biczowanie y wżytki nędze/ á ná koniec ná krzyżu vmrzeć *SkarKaz* 123a.

»na krzyż wbić (a. przybić), na krzyżu przybić« (3 : 1): Sufficere cruce et in cruce, Ná krzyżu przibyć. *Mącz* 127a; świętego Philippá ná krzyż wbili. *SkarŻyw* 385, 41, 188.

»na krzyżu wisieć, wieszać, zawieszony; na krzyż zawieszać« (2 : 1 : 1 : 1): Gdy [Filip] mizernie ná krzyżu wiśiał/ trzęłienie ziomie wielkie ná miásto ono przyfzło *SkarŻyw* 385, 126, 408; Kości w tobie podruzgano Gdy cię ná krzyżu wiefzano. *MWilKHist* G2; Crucifigo – Nakrziz zawieszam, krzizuię. *Calep* 273b.

»na krzyż zdać« (1): Pokuřzali fie aby mie zrzucili czufz ze czci moiey, a przeto mnie na krzyż zdali. *WróbŻołt* E7.

Wyrażenie: »łotr (ktory wisiał, a. wiszący, a. zawieszony) na krzyżu« (25): Lotrowy na krzyżu rayeś otworzil. *BierRaj* 18v; *OpecŻyw* 133, 144v, 160v; *TarDuch* D4v; *MurzNT* 3v; Powiedz mi: co zá pracą/ y pietzą miał then Lotr ná krzyżu/ y ktore vtzynki dobre/ przes ktore łobie záflużył zbáwienie? *KrowObr* 57, 57, 77v, Ss3; *OrzQuin* P3; *RejAp* 20v; *RejPos* 61, 147v, 247v, 300; *RejZwierc* 128v; *WujJud* 109v; Wzywał go y łotr ná krzyżu/ y prośił/ áby nań pomniał/ gdy by przyfzedł do Krolestwá fwego *BiałKaz* G2; *SkarŻyw* 203; *ReszHoz* 123; *LatHar* 294; *SkarKaz* 3b, 520a, 549a.

Zestawienie: »krzyż świętego Andrzeja« = *krzyż zbity w kształcie litery X (2): Decussis [...]* Liczbą mając w sobie dziełć/ też Podzielenie albo Rozłożenie na kształt krzyża świętego Andrzeja/ to jest na ukoś. *Mącz* 79b, 79b.

Wyrażenie przyimkowe: »na krzyż« [z *kim*] (1): Tedy oni wfiłtycy zawolali. Na krzyż boże oycze i twym miłym synem *OpecŻyw* 103v.

Przen: metonimicznie: Śmierć na krzyżu [czyj] (1) : y wnet vchwycony [*Piotr*]/ Páná Iefulá przez fwoy krzyż vwielbił. *WujNT* 512.

a. *Krzyż, na którym zawieszono Chrystusa; sanctissima et vivifica crux, lignum vitae a. vitale a. salutare Cn (847)* : glos brata nášego Iefulá wola do cyebye skrziza *BierRaj* 23, 17v; Y tzos lotrze widziál w njm [*Chrystusie*] krolewkiégo/ iedno krzyż a gwodzie/ ktoré są znamiona nie krolewkié/ ale lotrowkié. *OpecŻyw* 145, 36v, 102v, 103v, 135v, 136v [2 r.] (70); *OpecŻywList* C2v; *OpecŻywSandR nlb* 5 [6 r.]; *PatKaz III* 101, 128v, 129, 130, 151; *TarDuch* [C4]v, C5, C5v, C6, C6v; *WróbŻolt* B6, Gv, G2, I, L7v (8); *RejPs* 33, 165v; *SeklKat* Xv; *RejKup* Sv, Z; *MurzNT Matth* 27/32, *Luc* 23/26; *KromRozm III* K7v; *LubPs* P6; Pán Kryřtus krzyřz nořil y pořromocenie ná řwiećie *KrowObr* 11v; Ieřtze ten kiy podnořicie/ y thák podnořzác mowicie. O krzyřu bądź pozdrowion/ iedyna náđzieio. (*marg*) Drewno vpapieřnikow iedyna náđzieia. (–) *KrowObr* 93v; tze muřeř ieřt poiman/ bitzowan/ politzkowan/ koronowan/ nářmiewan/ vplwan/ y ná krzyřu zábitř? *KrowObr* 95v, 51, 57, 67v, 88v, 102v (58); Nářifał teř y napis Piłat/ y pořtáwił ná krzyřu [*posuit super crucem*]. *Leop Ioann* 19/19, *Luc* 23 arg, 27, *Ioann* 19 arg, 17, VVv; *BielKron* 139 [2 r.], 154v, 155, 178, 262, 270; *OrzQuin* N, Nv, N2; *RejAp* 14, 17; *HistRzym* 87v, 100v; Czo vkazál y ná krzyřu/ rořciágnáwřzy ręce ná wřzytek řwiát/ iř káđdego gotow był przyiác do řiebie. *RejPos* 130, 36v, 100v, 105 [2 r.], 106; *RejPosWiecz*³ 98; A zař nie wiéřz/ že Pan Chryřtus wlařne ćiało řwé ná krzyř dał *BialKat* 268v, 21v, 91, 268v, 348v [3 r.], 351, 361, 366 [2 r.]; *RejZwierc* 197, 210v; *WujJud* 150 [2 r.], 182, 221v, 231v [3 r.], Mm8; *WujJudConf* 250v; *BudNT Matth* 27/32, *Eph* 2/16; *CzechRozm* 39v, 228v, 236v; *SkarJedn* 216; Pátrř iakom iuřz zořtáł Chřeřćiáninem/ na tym krzyřu wiřzác: bo tá moia řzubenicia/ krzyřowi podobna ieřt *SkarŻyw* 126; Helená [...] iednę krzyřá częřć opráwioná złotem/ wnim pořtáwić kazála: á drugá do Rřymu y z trzeimi gwodźmi/ ktoremi było przeniařwiřtřze ćiało Boga nářzego przebite/ niořlá *SkarŻyw* 397, 73 [2 r.], 112, 113, 203, 242 [3 r.] (18); *MWilkJHist* B2, Hv, Lv; *CzechEp* 184 [4 r.], 288, 307; A gdy iuř był ták okrutnie ná řwym ćiele zrániony/ potym z Krzyřow [!] był podnieřiony/ á zá nas Bogu Oycu ofiarowány. *ArtKanc* D18, C, C17 [2 r.], D9v [2 r.], D10 [3 r.], D10v (25); *GrabowSet* O3v, O4v; Ołtarz ma wznáwiác Chřeřćiáninowi krzyř/ ná ktorym zbáwićiel nářz ieřt zá grzechy řwiátá wřzytkiego ofiarowány. *LatHar* 81, 28, 30, 81, 83, 84 (71); Nářifał teř Piłat y tytuł: y pořtáwił náđ krzyřem [*posuit super crucem*]. *WujNT Ioann* 19/19; tu Páweł mowi o oney iedyney á křwáwey ofierze ná krzyřu/ która nie moře być więcey powtarzana *WujNT* 770, 115, *Matth* 23/32, 40, 27/42, s. 121 [2 r.] (34); y iáko był z onym wielkim krzyřem podnieřiony/ záwołał wielkim głořem: PRAGNEŃ *SiebRozmyřl* K, Av, D2v, D3 [2 r.], D3v [5 r.], D4, E (29); *PowodPr* 38; *SkarKaz* 155b [4 r.], 158a [3 r.], 161b [3 r.], 205a, 242b (16).

W charakterystycznych połączeniach: krzyż okrutny (5), srogi (10).

Zwroty: »ci(e)rpieć (*a. ucierpieć*) na krzyżu« [*szyk zmienny*] (14): Mamy też w pamięci mieć iako wiele pan náfz Iezus krjftus dla nas ćierpiał ná krzyżu *HistRzym* 54; *SkarJedn* 134; *SkarŻyw* 173; *ArtKanc* Mv, N7v; *LatHar* 280; *WujNT* 121 [2 r.], 404, 603, 760, Zzzzzv; *SiebRozmysł* D4, Ev.

»na krzyż(u), do krzyża, ku krzyżowi przybić (*a. przybity, a. przybijanie*)« = *affigere cruci Vulg* (10 : 6 : 5): *PatKaz III* 90v, 129; A tako go rozciągnawłsý iako łtrunę na lutni/ wielkim gozdziem ku krzyżu przybili. *OpecŻyw* 139v, 133v, 139, 141; *TarDuch* C5v; *WróbŻołt* L8, Pp7; *MurzHist* F, Gv; *RejPos* 105, 109; *ArtKanc* E4; Bądźcie pozdrowione godne czći nogi Páná IEzufa Chryftuła zbáwićielá náfzego/ dla nas ná krzyżu przybite. *LatHar* 267, 55, 275, 292, 521; *WujNT Act* 2/23, *Col* 2/14.

»na krzyżu rozbić, rozbity; na krzyż rozbić, rozbity« (5 : 6; 3 : 1): Iezufa milégo na krzyżu okrutnie rozbitégo/ niemilofciwé podniefienijé. *OpecŻyw* 140, 130v, 133v, 139v; *OpecŻywSandR nlb* 5; *RejPos* 105, 108v, 172; *ArtKanc* D10, D11v, D13, D17v, E3v, E9; *SiebRozmysł* H4.

»na krzyżu rozciągnąć (*a. wyciągnąć*), rozciągniony, rozciągnięcie, rozpięty, rozpięcie; na krzyż rozpięty« (2 : 8 : 2 : 5 : 1; 1): *OpecŻyw* [79v], 134v, 139, 140, 141; ná krzyżu ręce łwoie/ y nogi łwoie wyciągnął/ y był miedzy dwiemá łotry/ iáko łotr naywiefłszy wpołszotku záwiefzon *KrowObr* 49v, 108, 113v; *BielKron* 139; *CzechRozm* 216; *GrabowSet* Pv; *LatHar* 266, 275, 308, 309, 515; *SiebRozmysł* H4, I4v; *SkarKaz* 161b.

»na krzyżu skonać« (1): W Czás dziewiátey ná Krzyżu Pan łkonał godziny *LatHar* 310.

»na krzyżu umrzeć (*a. umierać*), umierający« [*szyk zmienny*] (21 : 2): ij proflá tego czego łotr profyl vcyebye gdis za nas nakrziza[!] vmyeral. *BierRaj* 20; *PowUrb* +2v; *OpecŻyw* 98v, 142, 157, 163v, 184; *TarDuch* C6v; *WróbŻołt* ee4; *KrowObr* 45v, 154v, 200v; *BielKron* 144v; *KarnNap* D2v; *NiemObr* 120; *ArtKanc* C, D13, M12v; *LatHar* 522; *WujNT* Aaaaa; *SiebRozmysł* Hv; Máło przed tym powiedźiał vczniom łwoim/ iż wiele ćierpieć/ y w wielkiey zelżywości vmrzeć ná krzyżu/ y potym z martwych włtác miał. *SkarKaz* 122a, 157b.

»na krzyżu wisieć (*a. zawiesić, a. zawisnąć*), zawieszony (*a. wiszący*), zawieszenie (*a. wiszenie*)« [*szyk zmienny*] (40 : 25 : 5): *BierRaj* 21, 21v, 23; botz oto wifłę na krzyżu nagi/ łromotny *OpecŻyw* 141, [79v], 88v, 141v, 142, 142v (18); *OpecŻywSandR nlb* 5; *TarDuch* C6, D4v, Ev; *MurzHist* F; *LubPs Zv marg*; wifząc ná krzyżu rozmáite násmiewifká y vrágnania łlyłzał y widział *KrowObr* 49v, 45v, 49v [2 r.], 114, 125v, 200v, 218; *HistRzym* 45v; *RejPos* 75, 154; *BialKat* 213v; *WujJud* 231v; *RejPosWstaw* [143³]v; *CzechRozm* 10; Bądź miłofciw á obroń dułżę moię/ dla ktoreies ná krzyżu wišieć raczył. *SkarŻyw* 120, 263, 271, 393 [2 r.]; *MWilcHist* G2v, G3; *NiemObr* 138; *ReszPrz* 83; *ReszList* 160; *ArtKanc* D8v, D19v [2 r.], E9, E15; ktorys we trzy godziny po záwiefzeniu ná krzyżu/ z wielkim głofem/ Duchá twego S. w ręce Oycá niebieskiego polecil y oddał. *LatHar* 544, 80, 267, 280, 282, 294 (12); *SiebRozmysł* I4v.

Wyrażenia: »ciężki krzyż« [*szyk* 5 : 4] (9): O Iezu námiłofciwłsý/ ienżes dlá mnie człowieka mizernégo/ krzyż twoy wielmi cięłfki włáfnymi ramiony łwymi/ dzwigatz ij nołitz ráczyłes *OpecŻyw* 138v, [79v], 135v; *OpecŻywSandR nlb* 5; *TarDuch* C4v; *ArtKanc* D17v; *LatHar* 319, 338, 542.

»krzyż drzewa łwiętego« (1): panna [...] blogołlauyonego yezufa nofyla ktory myal bycz na krzyfł drzewa łzwyátego przybyt *PatKaz III* 90v.

»drzewo, drewno krzyża (świętego, a. Chrystusowego, a. żywego)« [szyk 24 : 2] (25 : 1): Ia Krol Otto obiecuię y przylięgam/ przes Oyca y Syná/ y Duchá Świętego/ y przes to Drzewo Zywego Krzyżá/ y przes ty Reliqwie Świętych. *KrowObr* 32v, 109v, 172v, 239; *BielKron* 78 marg, 154v, 376v [3 r.]; *RejPos* 47v; dla drzewá krzyżá S. kłařtor ná łyfey gorze pořtáwił *SkarŻyw* 356; A on mu kazał całowác drzewo krzyżá świętego/ y gdy kładł nań ręce/ otworzyło lię práwe oko iego. *SkarŻyw* 455, 73, 393, 396 [2 r.], 396żp, 397, 595; *ArtKanc* D19; *GrabowSet* N3v; *LatHar* 292; *WujNT* 382 [3 r.], *Zzzzz3v*.

»męka na krzyżu« (1): Ale iż wy temu niewierzyćie/ áby Kryřtus dořić vtzynił przes mękę řwoię ná krzyżu *KrowObr* 87v.

»krzyż odkupienia naszego« (1): [řw. *Helena*] Náłázła y gozdzie/ ktorými Pan przykowany był. z iednego wędzidło vczynione: drugi ná koronę Cefarřką włożony ieřt. [...] pořłála Konřtantynowi koronę drogiemi kámieńmi ozdobioná: ktore do řelázá przypcione/ nadrořřła krzyżá odkupienia nářze⁸⁰ perlá/ řpoilá. *SkarŻyw* 398.

»krzyż (Pana) Krystusow, Pański (a. Pana), Boży, Jezusow« = *crux (Domini) Iesu (Christi) Vulg* (10 : 9 : 1 : 1): *KrowObr* 174; *Leop Ioann* 19/25; [řw *Helena*] kazała řtáre Zydy męczyć/ áby powiedzyeli gdzye był zákopan krzyż Pána Kryřtuřow. *BielKron* 154v, 155, 345; *OrzQuin* M4v; *WujJud* 52 [2 r.]; *CzechRozm* 236v; *SkarŻyw* 397 [3 r.], 398 [2 r.], 598; Symon Cyreneyřki nieřie krzyż Chriřtuřow. *WujNT* 289; Ná krzyżu Páńřkim trzy przednieyřze ięzyki pořwięcone/ ktorými y piřmo S. ieřt podáne/ y ofiárá Mřzey S. bywa řpráwowána *WujNT Zzzzz3v*, 382 [2 r.], *Gal* 6/14; *SkarKaz* 41b.

»řmierć na krzyżu« (3): á wřpomni ře on dla twey miłóřci podiá řmierć ná krzyżu/ á ták wřzytki pokuřy zwyciężyřł *HistRzym* 106v; *GrabowSet* O4v; *WujNT* 766.

»znak, znamię, piętno krzyża« [w tym: *krzyża świętego* (53)] (44 : 25 : 1): y mowicz kładacz the krziziky znamyę krziza řwyřthego kładá czyá do řwego dobrego yřzbi thu nyepořtalo nygdi nycz złęgo wymyá oycza *LibMal* 1544/84v; *RejKup* Iv; Broń Boże lud thwoy przes to známię Świętego Krzyżá. *KrowObr* 172v, 162v, 174; *OrzQuin* M3, M3v, M4, M4v [2 r.], N3; *BialKat* 246, 266; Tákże teř gdy Znákwowi Krzyżá S. cześć czyniemy/ nie drzewu/ áni řrzebru/ áni złotu (ktorebychmy okrom znáku deptáli) ále Pánu/ ktorego zwycięřtwá ten ieřt znák/ cześć wyrządzymy. *WujJud* 49, 43v [2 r.], 52, 169v, *Mm4v*; Czyni mu potym Kářłan na czele y ná pierřiach/ znák krzyżá świętego/ poniewař im Duch zły przez Pána Chriřtuřá zwycięřzon/ y mocy řwey pozbáwion ieřt *KarnNap* B3v; y tákem wiele bitew wygrał y Tyránnow řkruřzył: żadnych ofiar y cżárow nieřtroiáć: ále znák krzyża S. przed woỹłkj memi nořzác/ y czyřtá modlitwę czyniáć. *SkarŻyw* 306, 21, 56 [2 r.], 57, 120 [5 r.], 159 [2 r.] (28); *OrzJan* 32; *LatHar* 5, 57, 73, 390, 443, 614; Známię krzyżá S. znák Chriřćijániná. *WujNT Zzzzz3v*, 104 [2 r.], 159, 297, 298, 429 (13). Cf »wziáć na się znak krzyża świętego«, »włóżyć na się znamię krzyża świętego«.

Zestawienie: »krzyż święty« [szyk 133 : 44] (177): *BierRaj* 18; Dáý mi prořřę cie abyçh z oltářza řwięćé⁸⁰ twęgo/ iako s krzyża řwięćęgo cialo twoie práwdziwé ij żywé/ w řwiętořci dořtoynie przyářz teř nářwięćřle cialo *OpecŻyw* 157, 58v, 141v, 158; *RejPs* 53; *LibMal* 1544/84v; *KrowObr* 172v, 174, 239; *OrzRozm* D4v; á on bořemi nogámi řzedł tą fortką krzyř řwięty niořác ná řwe mieyřce/ řkąd gi było wzyęto *BielKron* 164v, 78 marg, 154v, 164, 164v [2 r.], 299v (10); *OrzQuin* M3v, M4 [5 r.],

M4v [2 r.], Nv, N3; *HistRzym* 127; *RejPos* 141; *BiałKat* 246, 266; *WujJud* 43v [2 r.], 49, 52, 169v, Mm4v; *KarnNap* B3v; *SkarŻyw* 21, 56 [2 r.], 57, 73, 120 [5 r.] (38); *MWilKHist* F3v; *OrzJan* 32; *LatHar* 5, 57, 73, 80, 104 [2 r.] (23); *WujNT* 382 [4 r.], Zzzzz3v.

~ *Zwrot*: »umrzeć na krzyżu świętym« (1): O Panye Iesu chriŃte kthoryŃz raczył zanaŃz vmrzecz nakrzyŃchn [!] Ńzwyąthym *PowUrb* +2.

»wziąć na się znak krzyża świętego« = *ochrzcić się* (1): MłeczyŃław pierwfzy pan náŃz ChrzeŃciánŃki, DoŃtawŃzy przy ChrŃcie Ńwięтым łánŃki PánŃki. Skoro wziął ná Ńię znak Krzyża Ńwiętego, SŃtał Ńię dziedzicem kroleŃtwá wiecznego. *KlonKr* C.

»włóżyć na się znamię krzyża świętego« = *przeżegnać się* (1): Potym włóŃ ná Ńię známię Krzyża S. bo káŃdą Ńpráwę do tego známienia záczynác rádŃi S. Hieronym *LatHar* 135.

Wyrażenie: »zakon krzyża świętego« = *uczestnicy wypraw krzyŃowych* (1): iŃ podniowŃfzy nowá chorągiew ŃóŃnierzow zakonu Krzyża Ńwiętego/ wálnym woŃŃkiem wypráwili Ńie/ chcąc Azyá od Sárácenow poŃiędŃioná rátowác. *PowodPr* 57.

Zestawienia: »kaplica Ńwiętego Krzyża« (1): (*marg*) Vmárł Kázimirz (-) [...] pochowan ná zamku po práwey Ńtronie w káplicy S. Krzyża w grobie mármurowym *BielKron* 397v.

»klasztor (u) (Ńwiętego) Krzyża« [*w tym: z elipsá „Ńwięty”* (1)] (5): KláŃztor S. Krzyża ná LyŃey gorze záŃoŃył łátá 1006. *BielKron* 345v, 277v, 345v, L1114v; *StryjKron* 371.

»kościół Ńwiętego Krzyża« [*w tym: z elipsá „kościół”* (7)] [*szyk 17 : 1*] (18): Item v Ńzwyąthego krziza wkofŃczyelye Ńchczynká vkradł przed Ciborium *LibMal* 1547/136v, 1547/130, 1553/174; Ná Klepárzu w Krákovie nie dawno ten obyczáy zágináŃ/ bo tám v Ńwiętego krzyża mŃzá SłowieńŃkim ięzykiem Ńpiewano. *BielKron* 343, 175v, 181, 341, 359, 359v (12); *SkarŻyw* 397; *SarnStat* 1104 [2 r.].

»Nalezienie Ńwiętego Krzyża« = *Ńwięto koŃcielne obchodzone 3 maja* [*w tym: dzień Nalezienia Krzyża Ńw.* (3)] (5): *LatHar* +3, 387, 742; EwánŃelia w dzień nálezienia Krzyża S. *WujNT* 311 *marg*, Vvvvv4.

»oŃtarz Krzyża Ńwiętego« = *krzyŃ, ná którym ofiarowál się Chrystus* [*tym: z elipsá „Ńwięty”* (1)] (18): A ty mily panie/ ktorys mnie grzéŃŃnego tedy naprawil/ gdys ná oŃtárzu krzyża Ńwiętego ofiarowán był. *OpecŻyw* 72v, 153v; *OrzQuin* I2, Nv, [Aa6]; *RejAp* 71v; *RejPos* 47, 89v, 106, 133, 139 (10); *WujJud* 232; ále báránká niepokalánego co dzień ná oŃtárzu krzyża ofiáruie *LatHar* 194.

»oŃtarz Krzyża Ńwiętego« = *oŃtarz z relikwiami krzyża Ńwiętego* (1): przed oŃtárzem krzyża S. ábo Ńtałá ábo ná twarz leŃzáłá. *SkarŻyw* 160.

»Po(d)wyŃszenie, Podniesienie Ńwiętego Krzyża« = *Ńwięto koŃcielne obchodzone 14 wrzeŃnia* [*w tym: dzień, podwyŃszenia krzyża Ńwiętego* (5)] (8 : 4): Trzecie roky po S. Margorzęcznie y potem w Powiechiech inŃŃych a wiecze ve Lwowie poczáwŃŃy ve czwartek po powyŃŃeniv s. Krziza *ComCrac* 15v, 15v; *KrowObr* 174; *Leop* AAA4v; PoczáwŃŃy od podniesienia Krzyża S. áŃz do wielkiej nocy/ co rok poŃciła. *SkarŻyw* 160; W dzień podwyŃŃzenia Ńwiętego Krzyża. *LatHar* 390, ++5, ++7, 391, 742; *WujNT* 356 *marg*, Vvvvv4.

»Ńwięto, dzień Krzyża Ńwiętego« [*szyk 3 : 1*] (3 : 1): Ná dzień tedy krzyża S. gdy wŃzyŃtek lud ná kazánie Ńię S. Chryzofomá zŃzedł/ Przydzie/ z wielká pompá Cefarzowa *SkarŻyw* 88; *ReszPrz* 42; *LatHar* 323; Przeto teŃ y dwoie Ńwięto Krzyża S. w koŃciele wŃtáwiono: y wielká czeŃć záwŃze drzewu krzyża S. wyrzádzano. *WujNT* 382. ~

»Krzyż Święty« = *święto Świętego Krzyża obchodzone 3 V lub 14 IX [w tym: z elipsą „święty” (1)]* (7): A w milczeniu tak się kochają/ iż raz od krzyża S. aż do Wielkieynocy żadnego do ludzi słowia nieprzemowiła *SkarŻyw* 581; Krzyż z Lucyą ma iak Piątki Bliższe Szrody: poity dawne *LatHar* + +7; *WujNT* 157 *marg.*

~ *Wyrażenia przyimkowe:* »o Świętym Krzyżu, na Święty Krzyż« = *w dniu Świętego Krzyża* (2 : 1): therall na szwyathi krzyżz Gošpodarzevi šwemv Marcušewy zulčerowy vnyego štoyacz vkradl 12 lizek šrebrnich, trzi kubky theřz šrebrne *LibMal* 1545/99v; Ruřzył sie krol Olbrácht zá nimi s Kráková o S. Krzyżu Wielieni *BielKron* 400; *WujNT* 685 *marg.*

»w Święty Krzyż« = *w dzień Świętego Krzyża* (1): Wyřep Kofomelá Hiřžpani przewáli řanctam Crucem/ iż tám w řwięty Krzyż Máia przyřłynęli. *BielKron* 448v. ~

Szereg: »krzyż, (a, i) męka« [*szyk* 4 : 3] (7): wřlytcy wten čas przed nim padli/ dziekuiątz iego řwięte miłoci/ iřž przez krzyż řwięty/ ij mękę iego niewinná byli wybawienij z onych to ciemnoři. *OpecŻyw* [162]v; *BibRadz* II 59c *marg;* *SkarŻyw* 598; *LatHar* 13, 176, 614, 653.

W przen (1) : tedi ti přeřwycyřtvo řwyatego krziza ij přeř moc řbawyenney maķy ij myłocýwey řmyercy twoyey miřl o mey duřli *BierRaj* 17v.

Przen (281) :

a) *Męka i śmierć Chrystusa na krzyżu; crux Vulg* (24) : *GliczKsiąř* O8; *LubPs* B6v; *Leop Eph* 2/16; *BiałKat* 91; *GrzegŚm* 45; *CzechRozm* 78v; niechay niepátrzę ná krzyřz y zelżywoř twoię *SkarŻyw* 245, 598; *CzechEp* 315; ktory iedno vřřanie řwe w krzyřu y řmierci Pána Chryřtuřowey pokłada *ReszHoz* 122; *ArtKanc* K 19; *LatHar* 280; *WujNT* 1.Cor 1/17, *Eph* 2/16, *Col* 1/20; *SkarKaz* 122a, 209a.

W połączeniu szeregowym (1): On będąc Wřzechmogący, nie był v złych wřięty/ krzyř, boleřć, y chudobę rad mile podřtápił/ áby tak z wieczney nędze nas grzeřzne wykupił. *ArtKanc* I19v.

Zwroty: »przez krzyř odkupić« (1): A ktorés przez krzyř odkupil/ By zawřře řządził ij zbawil. *OpecŻyw* [162].

»podjąć krzyř« (1): pátrząc ná Ieřulá [...] ktory máiać przed řobą weřele podiał krzyř [*sustinuit cruce*m] *WujNT Hebr* 12/2.

Wyrażenia: »krzyř Pana naszego Jezusa Krystusa, Krystusow« (1 : 1): *KrowObr* Vv2; w niwczym inřzym cheřpy y chwały nie pokładam/ iedno w krzyřu Pána nářzého Ieřulá Chryřtuřá *BiałKat* 266.

»řwięty krzyř« (1): ižeř przez řwięty krzyř twoy (y gorzká mękę twoię) raczył řwiát (miłocýwie) odkupić, *LatHar* 97.

b) *Trudy, cierpienia, udręki życiowe często przyjmowane jako dopust Boży:* (220) ; *OpecŻyw* 146v; Aczkolwyek teř wtem řywoćye wyele zapłáty bywa řwyęty oddawano/ a wřłákoř/ iż kořcył poddan yeřt krzyřowi/ przednyeřře zapłáty bywáją oddáne potym řwyećye, *KromRozm I* H2v; iż záwřdy zá wiernemi krzyř nářładowác muři/ to ieřt řmutki/ troski. *LubPs* ee3, B3 [2 r.]; A then krzyř nic inřzego nieieřt/ iedno ieřt wřzeláka přećiwnořć/ vdrętenie/ y řmutek/ ktory Pan Bog ná řwoie wybráne přeřpuřtza tu na thym řwiećie *KrowObr* 237v; Abowiem ty krzyře/ nie řą krzyře włáne Pána Kryřtuřowe/ ále řą prawdziwego krzyřá obentháieri *KrowObr* 239, 47, 237, 237v [3 r.], 238 [2 r.], 238v [3 r.] (27); *BibRadz Mar* 8 *arg,* II 100c *marg,* 2.Cor 5 *arg,* 1.Thess 2 *arg;* *RejPos* 48;

GrzegŚm 57; *WujJud* 52; Bo częstego pomykania/ álbo powłaczania/ chorob/ y innych krzyżow/ ktoremi mię Bog (wtey pracy) nawiedzać raczył/ nie wlpominam *BudBib* C3; A což ty krzyżem nazywał? ábo rádźzey/ co Chrístus przez krzyż rozumiał/ gdy gi zá łobą nofić kazał? *CzechRozm* 225v; Páweł Apoštoł/ z krzyżow fie też przechwala/ więcey niżli z máiętności/ y wczáfu *CzechRozm* 226, 1v, 225v [4 r.], 226, 226v [2 r.], 228v, 230v, 232v, *v, *2; y kazał mu być dobrej myśli/ á ono dopuźczenie Boże brác zá krzyż/ y znak miłości Boskiej *SkarŻyw* 290, 185, 347, 598; *CzechEp* 24, 25; *WerKaz* 291 [2 r.], 292; *ArtKanc* B; *ZawJeft* 22; *LatHar* 578, 651; *WujNT* Zzzzz3v [2 r.], Ccccc2v.

krzyż czego (8): O Iezu námiłosciwśfy [...] Dáy mi krzyż wtrzymaniá od wślech złości oblapitz/ a on za tobą/ to iest dla twé święté miłoci/ wśtawicźnie nofitz *OpecŻyw* 138v; *GrzegRóżn* K3; *OrzQuin* D3v *marg*; Zginienie ciáła rozumie się vmarthwienie przez krzyż wyrzucenia ze Zboru/ gdzie człowiek thák bywa iákoby go iuż nie było/ gdy go niema zbor Páński/ ále czárt pośtáremu. *GrzegŚm* 63, 39; *SkarŻyw* 30; *ArtKanc* F19; *SkarKaz* 122a.

krzyż czyj [w tym: *pron poss* (43), *G sb* (9)] (52): Chłubá Beťtiew s krzyżá wiernych Bożych *RejAp* Dd2v; *CzechRozm* 226; *SkarŻyw* 294; *CzechEp* 26; (*marg*) Krzyż niewieści. (–) Krzyż záś ná niewiáftę Pan Bog ten włożył/ mowiąc Pan temi śłowy do niewiáfty: [...] rozmnożę fráunki y trudności twoie/ y będziez pod mocą mężá twego/ á on tobie będzie rofkázował. *WerKaz* 292. Cf »krzyż nosić«, »krzyż wziąć«.

W połączeniach szeregowych (4): *CzechRozm* 235; *CzechEp* *2, 368; Tu ráczey ná mię krzyże/ boleści/ y fráunki dopuźczay/ ábyś nádemną po śmierci/ wiekuiście śpráwiedliwości nie dochodził *LatHar* 146.

W porównaniu (1): a bych pana boga przeł wiarę prawdziwą vznał ktorą krzyż (iako cień słońce) zawździ naśladwie. *SeklWyzn* 3v.

Zwroty: »z krzyżem chodzić, wlec się« (3 : 1): Ale ktory z niego wyźedł/ á zá Chrístufemby z krzyżem chodził/ miłuiąc go y łtrzegąc rofkázania iego/ temu się żadnego łádu bać nie trzebá *CzechEp* 407, 425; *CzepEpPORz* *; *NiemObr* 115.

»krzyż dopuścić (a. przepuszczać)« (3): Ieśli mię łpytałz tżemu Pan tákowe krzyże tu ná wierne y wybrane swoie dopuźtza? powiem. *KrowObr* 238, 238 *marg*, Rr2.

»krzyż kłaść« (4): *BielKron* 194; *SkarŻyw* 21, 32; Krzyż Bog kładzie ná nas dla náźnego pożytku. *WujNT* Zzzzz3v.

»krzyż nosić (a. znosić, a. znaszać), (po-, pod)nieść, noszony; (z)noszenie krzyża« [w tym: *krzyż swój* (19)] [*szyk zmienny*] (29 : 12 : 1; 8): *SeklKat* K3, Q2v; A thák tu iest wielką pociechá tym ktorzy w ćirpliwości krzyż swoy nośzą/ idąc zá Pánem swoim. *LubPs* B3, A5, X3; *KrowObr* 6, 63, 186v, 237v, 238v, 239, 239v; A kto nie niefie krzyżá swego [*non baiulat cruce[m] suam*]/ á nie idzie zá mną/ nie może być moim zwolennikiem. *Leop Luc* 14/27; [*Pan Bóg*] wźákże chce áby káždy swoy krzyż nośił przez pracą y ćirpliwość. *BielKron* 4; *RejPos* 107 [2 r.], 165, 289v; bącz tu Iż Kryťtus záwźze iednę rzecz obiecował wiernym swym/ ktorzy zánim tu idąc niofá krzyż vtrapienia swego/ to iest ono wefołe/ á chwálebne zmartwychwśtanie *GrzegŚm* 39; *KuczbKat* 245; *WujJud* 143v; *CzechRozm* 225v, 226v [3 r.], *2; *SkarŻyw* 13, 62, 75, 89, [474]; *CzechEp* 49, 62; *WerKaz* 291; *ArtKanc* C17,

F19, K20v, M17; *GrabowSet S*; *LatHar* 308, 434; *WujNT* 40, 64, 161 *marg*, 228, *Luc* 14/27, *Zzzzz3v*; *WysKaz* 13, 26 [2 r.]; *KlonWor* 44.

»krzyż włożyć; krzyż włożony« [szyk *zmienny*] (5 : 1): *SkarŻyw* 291; Ná mężá krzyż włożył Pan Bog/ gdy mówił do Iádámá temi łowy: [...] przekłéta ziemiá w łpráwie twoiey/ w pracy będźiefz pożywał łwey/ przez włytek čás żywotá twego. *WerKaz* 291, 291 *marg*, 292; *GrabowSet S*; Boś ty łam Pánie zá grzech moy/ Włożył ná mię ś. Krzyż łwoy *CzahTr* H3v.

»krzyż wziąć, brać« [w *tym*: *krzyż svoj* (19)] = *tollere cruce* *PolAnt*, *Vulg* [szyk *zmienny*] (20 : 3): Nad to mówił dó włyftkich/ kto chce za mná przyść/ niech się zaprzy łam siebie/ i niechái bierze krzyłz łwói na każdy dzień i za mná póidzie *MurzNT Luc* 9/23; *KrowObr* 189v; *RejAp* 88v; *KuczbKat* 140; *BudNT Luc* 9/23; *CzechRozm* 225v, 226, 232v, 240v, 242, 248, 254, 256; *SkarŻyw* 22; Gdyż/ kto iedno chce zá Chriftułem chodzić: temu łię trzeba łámego siebie záprzec y krzyż łwoy ná łię wziąć. *Máth.* 16. v. 24. *CzechEp* 368, 106; *NiemObr* 10; *ArtKanc* I19v; A kto nie bierze krzyzá łwego [*non accipit cruce* *suam*]/ á nie násláduie mnie/ nie iest mnie godzien. *WujNT Matth* 10/38, *Matth* 16/24, s. 152, *Mar* 8/34, *Luc* 9/23.

Wyrażenia: »krzyż (Pana) Chrystusow, Pański (*a.*Pana), krześcijański, Jezn Chrystusow« [szyk 23 : 1] (17 : 4 : 2 : 1): *KrowObr* 2v, 236v *żp*, 237, 237v [2 r.], 239v, Rr2; *KuczbKat* 245; Lecż mnie niech niebędzie chłuby/ chyba wkrzyżu páná náłzego Iełufa Chriłta [*in cruce Domini nostri Iesu Christi*]. *BudNT Gal* 6/16[14], *Gal* 6/14[12]; Vchoway mię tego Boże/ żebył łie ia w czyni łńzym przechwałác miał/ nád łam krzyż Iezu Chriłtułow (to iest/ nád to co ia dla Chriłtułá ćierpię y ná łobie odnołzę) *CzechRozm* 250, 226v, 248, 250, *2; *SkarJedn* 324; *SkarŻyw* 13, 22, 74, 82; *WujNT* 486, Yyyyy, *Zzzzz3v*; A iżeś téż W.K.M. po wielekroć pod tenże krzyż pánłki podłégáiąc/ záwždy go W.K.M. z wielką pokorą znołłá *SiebRozmył* Av.

»krzyż ciężki« [szyk 1 : 1] (2): *SkarŻyw* 32; Iełłi wam tu ten krzyż ćięłzki/ pátrzciefz ná piekielne męki/ iák w nich ćięłzkie thrapienie *ArtKanc* O3v.

»krzyż małżeński« (1): Włáłny to iest krzyż małżełłki/ o którym łię w przyłzłá Niedźielę mowić będźie. *SkarKaz* 45a.

»krzyż święty« (1): A on okrutnik kazał ie rozmáicie męczyć y pośćinác. Oni krzyż S. ná łię kłádac/ ochotnie łzyie podáli. *SkarŻyw* 21.

»krzyżem uciáżony« (1): Bo chociaż wierni od Páná Bogá tu bywáią krzyżem vciáżeni/ chociaż w nędy/ w vbołtwio/ w rozmáitych trudnołciach łá połtáwieni/ włzákoż oni iednáł nic nie rołpaczáią *RejPos* 7.

»uczestnictwo krzyża« (1): prágnąc cnot iego y vczefnictwá krzyzá iego: chwale Bogá náwylókołci/ ze włytkimi Anioły y wiernemi kołściołá iego *SkarŻyw* 374.

Szeregi: »krzyż albo brzemię« (1): [*Luter pisał*] raduiąc łie łtego iż to náń pan bog łwoy krzyż kłádzie álbo brzemię dla imienia Kryłtułowego. *BielKron* 194.

»krzyż to jest cierpliwołć w każdym uciłnieniu« (1): náuká o wyznániu grzechow/ o wzywániu imieniá Bożego/ o krzyżu/ to iest/ o ćirpliwołci w każdym vćilnieniu/ który záwždy mułł niełć kołcioł wiernych a przebránych Pánłłkich. *LubPs* aa4.

»krzyż i doległości« (1): nigdy z krzyża ten święty y doległości nie wyprągnął: a iedną nędzą po drugiey zawnędy nań biła. *SkarŻyw* 347.

»krzyż i doświadczenie« [szyk 1 : 1] (2): *SkarŻyw* 294; co dzień ná krzyże y doświadczenia Boskie fię gotuy *LatHar* 249.

»nawiedzenie i krzyż« (2): rozmnożyła fie we mnie wielką miłość przeciw tobie/ y ciérpliwóść w káżdym nawiedzeniu y krzyżu/ który tu ná mię kładźiefz. *SiebRozmysl* B2v, M2v.

»krzyż Pana Chrystusow i lekkie jarzmo Zakonu Bożego« (1): Káplán przyobleczon bywa mocą z wyfokości/ zá ktorąby mógł krzyż Páná Chriřtuřow y lekkie iárzmo Zakonu Bożego znořić *KuczKat* 245.

»pokuta i krzyż« (1): á inne grzechy řwoie oną pokutą y krzyżem zmázowác może *SkarŻyw* 294.

»krzyż, (i) przeřladowanie« (2): Przypomina teź krzyż y przelládowánye ktore w tym kroleřtwie iego ná wierne przypadác miáło/ iż mieli być prze imię iego pomordowáni. *LubPs* Q3v; *ArtKanc* L19. [*Ponadto w połączeniach szeregowych 2 r.*].

»krzyż abo trudności« (1): A choć do czáfu krzyż ábo iákie trudności ná nie przypadác będą/ wřzákże fie im to fowitą pociechą y wybáwieniem nágrodzic muři. *LubPs* V5v. [*Ponadto w połączeniu szeregowym 1 r.*].

»krzyż i (to jest, albo) ucisk (a. uciřnienie)« (5): *MurzNT* 148v; *LubPs* bb4 marg; *RejAp* 45; Krzyż y vćifki przychodzą ná wřzytkie poboźnie żyjące. *WujNT* Zzzzz3v, Cccccc3.

»krzyż a udręczenie« (2): káżdemu řwemu wiernemu káždy krzyż á vdręczenie iego ma zawnędy nágrodzic hoynemi zaplátámi á fowithemi pociechámi řwemi. *RejPos* 162v; *SkarŻyw* 63.

»krzyż i umartwienie« (1): Zli teź Chřeřćijánie plákác będą/ iż krzyżá y vmartwienia Ieżufowego ná łobie nie nořili *SkarKaz* 5b.

»krzyż i (to jest) (u)trápienie« (5): *LubPs* A3, A5; *CzechEp* 119; Przez krzyż y vtrápienie przychodzimy do poznánia Bożego y do chwały wieczney. *WujNT* Zzzzz3v [2 r.].

c) *Wiara chrześcijańska* (37) : *KromRozm III* O4; A gdy byli przemożeni od Chámá/ mieli vřágnanie od Thátar bálwochwalcow/ iż im nic krzyż nie pomogł. *BielKron* 269; *OrzQuin* M3v [2 r.]; *SkarŻyw* 399; Abowiem mowá o krzyżu/ tym ktorzy giną iestći głupřtwem: lecz tym ktorzy zbáwienia dořtępiuá/ to iest nam/ iest mocą Bożą. *WujNT* 1.Cor 1/18.

Wyrażenia: »chorągiew krzyża« (3): *SkarŻyw* 195, 399; By ná progú oćiec leżał/ podepc oycá á wychodź/ y řuchym okiem pod chorągiew krzyżá wylatay. *SkarKaz* 44a.

»krzyż (Pana) Krystusow, Chrysta, Pański« = *crux Christi Vulg*, *PolAnt* [szyk 15 : 1] (14 : 1 : 1): *KromRozm I* A3; *KrowObr* C3, 77v, 98v, 99 [2 r.], 240; *Leop Philipp* 3/18; *BibRadz Philipp* 3/18; lámołowki řzátáńkie/ ktore ná profte y řzczyre ludźi řtawia/ przez rozmáite řwe naczynia/ áby krzyż Chriřtuřow w niwecz obroćił *CzechRozm* 222; Krzyřz/ powiádá/ Páńki od wřchodu słońcá y záchodu/ od poľdnia y puľnocy řkupił narody w ieden kořćioł/ w iedną wiáreř/ y iedną głową w miłóřći iey řpoił. *SkarŻyw* 120, 372; *WujNT Gal* 6/12, s. 689, 690; nietylko wiek złoty W twey Poľfcze widźieć mamy/ lecz y przed nářzego Chryřtá krzyżem gwałt zwykły Máchmetá krwáwego. *SzarzRyt* C3.

»nieprzyjaciel krzyża« = *inimicus crucis Christi Vulg, PolAnt (18): KrowObr C3, 77v, 98v, 99 [2 r.]*, 240; *Leop Philipp 3/18; BibRadz Philipp 3/18; A Szláchtá co iest innego/ iedno Rycerstwo Krolá Polkkiego/ z ktorym by Krol Polki walczył przeciwko koźdemu nieprzyjacielowi Krzyżá Świętego. OrzRozm M3v; BielKron 332; OrzQuin M3v; RejZwierc 187 [2 r.]*, 254v; *Paprup L3v; WujNT 689, Philipp 3/18; [krzyż] Vkaże lię ná nagrodę oney wzgárdy/ ktorá P. Iezus ná nim dla ludzi podiał/ ná pohánbienie nieprzyjacioł krzyżá iego SkarKaz 5b.*

»krzyż święty« (12): *OrzRozm M3v; BielKron 332; OrzQuin M3v; RejZwierc 187 [2 r.]*, 254v; *SkarJedn 255; Zbroią krzyżá świętego przepáfani Apoštołowie/ wśytkę moc nieprzyjacielską podeptáli. SkarŻyw 399, 195, 399; Paprup L3v; SkarKaz 83a.*

2. *Obraz, wizerunek, podobizna krzyża Chrystusa (257) : OpecŻyw 161; BielKom D3 marg; Tu mamy wiedzieć/ iegli Mężczyzná przyfýęę przed Sądem wczynić ma: słuźnie może pálce ná Krzyżu położyć/ y ziąć bes dozwołenia Sędzięgo. GroicPorz z2v, g3; Dármo y ony krzyże inŕze złote/ írebrne/ moliádzowe/ kámienne/ drewniáne/ wŕtrugáne/ málowáne/ ífyte/ háftowane/ kthore w kościele wálzym maćie/ ítawiacie/ y ludziom za świaćości/ vkázuiecie? KrowObr 239, C [2 r.]*, 2v, 33v, 76, 93v (24); *RejFig Dd8 [2 r.]*; *RejZwierc 14v; Krziz zloti Diamentowi, w nim dziesecz ítuk Diamentowich. A trzi perli wifzácę WyprKr 10v, 10v, 102v; Miŕtrzew Prufkich byłá chorągiew ítára z żółtym krzyżem á we írodku tarcza z orłem czárnym ná białym polu BielKron 425v, 3v, 316, 329, 376, 376v, 462; OrzQuin K2, M4, M4v; BielSat L4v; RejZwierc 210v [3 r.]*; *Ták fie íście Krzyżá nie wŕtydam/ że nie ná skrytym mieyŕcu chowam figurę álbo známie Krzyżá świętego/ ále bych gi rad noŕił y ná czele. WujJud 52; Ceremonie koŕcielne/ ktore przy pogrzebie zwykły fie czynić/ iáko dzwonenie [...] Procefsyá z krzyżem/ z świecámi/ z ŕpiewánim y modlitwámi przyŕtoynemi. WujJud 200v, 52 [2 r.]*, 62, 262, L1, Mm4v; *StryjWjaz B2, Cv, C2, D2; Krzyŕz zdrzewá S. ktory z íkárbu krolewŕkiego rodzicow ŕwoich miála/ ná pierŕiach noŕzác wednie y wnocy cáłowála. SkarŻyw 159; á oná głowniá krzyż íobie ná ŕcienie ná kreŕwŕzy: padł ná twarz ŕwoię SkarŻyw 201; o trzecięgodzinie ná dzień gdy íłonce iáŕnie świećilo: vkazał lię wielki krzyŕz ná powietrzu/ ná gorze Kálwaryiŕkiey: ták widomie ífz lię lud wŕzyćiek do niego zbieżał. SkarŻyw 277, 101, 159 [2 r.]*, 349 [2 r.]*, 396 [4 r.]*, 398 [2 r.]*, 399 [2 r.]*, 473, [474]; *MWilKHist E; StryjKron 220, 351, 442; támże modlitwá trochę przedtym ołobno do krzyżá iest wczyniona táká/ iáko do rzeczy żywey y rozumney CzechEp 81, 81 [2 r.]*; *WerKaz 274; LatHar 580; w niektorych potrzebách y przypadkách koŕcioł kielichy/ krzyże y inne ítátki poŕwięcone łamie/ á vbogie imi wykupuie ábo opátruio. WujNT 114; z Woiewódtwá Wołyńŕkiego herbowé pieczęć Krzyż/ á ná krzyżu Orzeł. SarnStat 872, 121, 872 [2 r.]*; *SkarKaz 5b, Oood; KlonFlis F4v; Podkopa lię pod Koŕcioł y pod Zakryfytá: weźmie Krzyż/ weźmie Kielich/ weźmie Monŕtrancyá. Weźmie ŕwiátká ŕrebrnego KlonWor 9.*

W charakterystycznych połączeniach: krzyż drewniany (5), srebrny, złoty (10).

Fraza: »tako mi pomoż (a. wspomóž, a. niech wspomóže, a. pomagaj) Bog (a. Boże) i święty krzyż, krzyżu« (123 : 1): yako ya tho wyem thako my pomoszy bog <y sfyathj Crzysz>. ZapWar 1502 nr 1896, 1502 nr 1896, 1507 nr 1899, 1900, 1512 nr 1902, 1903 (116); takmy panye Buoze pomagay y ŕwiathi krzyzw. MetrKor 46/65v; Ták mię pan Bóg niech wŕpomoże/ y ten święty Krzyż [sic me Deus adiuvet et haec sancta Christi Crux JanStat 874]. SarnStat 41, 482, 554, 561, 573, 1080, 1095.

Zwrot: »przysięgać, przysięga przez (a. na) krzyż« [szyk 5 : 1] (2 : 4): *LibLeg* 6/115v; *KuczbKat* 285; Podczas theż przez rzeczy łtworzone/ iáko przez ś. Ewángelią/ przez Krzyż/ przez Reliquie/ przez Imię Boże álbo Świętych Chrześćiánie przysięgáią/ że łie w tych rzeczách moc y Mágestat Boży okázuie. *WujJud* 62; Przysięgi ná Ewángelią y ná krzyż *WujNT* 98 marg, 98, Bbbhhh3.

Wyrażenia: »chorągiew krzyża« (1): Niech będą chorągwie podniešione krzyżá y męki odkupiciéla náłzego/ ná zwycięstwo wšytkich pokus cíeleśnych y świeckich *SkarKaz* 457a.

»krzyż Pana Krystusow, Pański, Jezusow, Pana naszego Jezu Chrysta« = *sancta crux Christi JanStat* (3 : 2 : 1 : 1): iłz krzyż S. Páńłki/ ábo Ołtarze w połt wielki zákrywamy *SkarJedn* 370, 261; *SkarŻyw* 399; *SarnStat* 554, 561, 573; *SkarKaz* 5b.

»krzyża pocałowanie« (2): Potym Olech głodem wćišniony vprošł od nich pokoy/ ofiáruiąc łię przez Krzyżá pocałowanie/ y pod przyšięgá rofkazánie ich vczynić/ czego żadnym łpošobem niełpełnił *StryjKron* 195, 215.

»krzyż święty« [szyk 140 : 1] (141): áby Vćiekali y drżeli zli Duchowie/ przed Świętym Krzyżem chorągwiá/ ktorá w tym wołku wryto *KrowObr* 67v, 162v [2 r.], 166v, 175 [2 r.]; pátrzcie co Dámáfcenus o Agáreniech mowi: Násmiewáią łie z nas iáko z báłwochwálcow/ że Krzyżowi ś. pokłon y cześć czyniemy/ który^m łie oni brzydzą. *WujJud* 49; *SkarJedn* 233, 370; A oná to łyłzác cáłowác krzyż święty poczęłá: y padwšy ná oblice swoie/ vkrzyżowánemu łię pokłoniłá *SkarŻyw* 159, 101 [2 r.], 399 [2 r.], 458; *WujNT* 104; *SkarKaz* 5b, marg. Cf *Fraza*.

Szereg: »Ewanjelija, (i, albo) krzyż« = *Ewangelium, crux JanStat* (10): *OrzRozm* M2v [3 r.]; *KuczbKat* 285; *WujJud* 62; Przysięgi ná Ewángelią y ná krzyż/ ściágáią łię ná łámego Chriřtułá. *WujNT* Bbbbbbb3, 98 marg, 99 [2 r.]; *SarnStat* 36.

»krzyż i męka« (1): *SkarKaz* 457a cf »chorągiew krzyża«.

»krzyż albo pendent« (1): A przy tim Krziz. albo pendent. spiączią smaragdow. A z jedná perlá wielką wiłzácą *WyprKr* 3.

Wyrażenia przyimkowe: »u krzyża« (2): ktorzyby w łądzie ábo v krzyżá v przysięgi łyłzeli tákie odgrożenie/ y ktemuby tego łtroná przysięgá cíeleśną dowiodłá y popráwiłá/ ma *in perditionem causae* łkazan byđż/ ten który odgroził. *SarnStat* 1159.

~ *Wyrażenie*: »u krzyża stojący« = *składający przysięgę w sądzie* (1): A gdzieby łie tráfiło/ ižby łtroná przeciwna drugiéy łtronie łwéy/ w łądzie/ ábo v krzyżá łtoiácégo świádká od świádectwá y od przysięgi odłtráłzyłá/ ábo odgroziłá: tedy tá łtroná/ y z drugiémi świádkámi ktorzy zołtáná/ *fine detrimento causae suae*, ma przysiędz *SarnStat* 1159. ~

3. *Znak krzyża czyniony ręką* (81) : *OrzQuin* M3 [2 r.]; *BiałKat* 246; *SkarŻyw* 86, 92 [5 r.], 171 [2 r.], 399; *Cliriftianus* po Łácinie/ po Polłku Chrześćijánin/ (iáko *Christophorus*, Krzyřztoph/ ábo Chryřtoph) od Páná Chriřtułá iest názwány: á zárázem y od krzyżá ktorým łię żegna/ y od krztu ktorým łię słtawa Krześćijáninem *WujNT* 445, 298.

Fraza: »krzyż z tobą« = *żegnaj* (1): [*Postawa mówi do Pokory*] Żegnaymię krzyż s tobą pułtelnikiem/ Vciekę precz przed twoim ięzykiem *BielKom* F6.

Zwroty: »krzyż kłásć« (1): vyrzał ná ziemi kámieñ ná ktorým był krzyřz święty wryty: y rzecz: Twoy Pánie krzyż ná czołá náłze y ná pierři kłádzim/ á oto deptác po nim mamy? *SkarŻyw* 101.

»krzyżem świętym poświęcić« (1): Tedy Chryzostom S. wziął wodę/ y prosił aby ią krzyżem S. Biskup Fláuian poświęcił. *SkarŻyw* 86.

»krzyżem (świętym) (prze)żegnać (się), żegnanie« [szyk zmienny] (18 : 6): *KuczKat* 145; Drudzy w przygodach ten obyczay máią/ Bogá wzywáiąc krzyżem fie żegnáią *RejZwierc* 210v; Lecż gdy ś. Benedict krzyżem świętym fklanę onę przeżegnał: tak iákoby w nię kámieniem vderzył/ zdruzgotaná zołtá/ y on fię iad ná ziemię wylał. *SkarŻyw* 249; A Kleobiuż przytápiwfiży á krzyżem S. fłuczónie mieyfćá żegnáiąc/ vzdrowił młodzięcá *SkarŻyw* 451, 86, 90, 92 [2 r.], 97, 171 (16); *ReszPrz* 41; *ReszList* 167; *LatHar* 57; *WujNT* Dddddd, Zzzzz3v; *SkarKaz* Ooood.

»uciekać jako czarci od świętego krzyża« (1): á od posłufzeńftwá kościelnego y wrzędu w hárdości fwey tak vćiekáią/ iáko Czárci od świętego krzyża. *SkarŻyw* 213.

»krzyż (u)czynić« [w tym: czym (5), na czym (3)] [szyk zmienny] (11): *KrowObr* 103 [3 r.]; *BielKron* 329; *SkarJedn* 232, 233; y wziáwfiży rękę iego/ krzyż niá ná fwey głowie vczyniá: y wnet ozdrowiá. *SkarŻyw* 374, 334, 436, 553; *SkarKaz* Ooood.

»znaczyć krzyżem« (2): *KromRozm I* L4; znáćcie fię/ y domy wálże krzyżem/ á wnet fię czárt rozfypie *SkarŻyw* 393.

Wyrażenia: »święty boży krzyż« (1): y kreńciz krowá przefz wflythko czyalo na krzyż y mowycz Czarownycz drzewey thy mey krowye vzithku nyeodymyefch, alyefz fnyey fwyąthi bozi krzyż fymyefch *LibMal* 1544/86.

»kreślany krzyż« (1): Darmo y ony krełláne krzyże/ ktore tzynicie rękómá nád wodą/ nád chlebem/ nád winem/ nád fołą/ nád ogniem/ gromnicámi/ zielim/ bágmem/ báránki/ kołatzmi/ kádzidłem/ mirrą/ złotem? *KrowObr* 239.

»krzyż święty« [szyk 41 : 1] (42): A w imię Páńskie czynić/ nic iného nie iest/ iedno od Krzyża świętego poczynáć to/ co chcemy dobrze w łáscie Bożey dokónáć *OrzQuin* M3, M4v; *KuczKat* 145; *SkarJedn* 233, 237; Powiádał ifz fzáthan tak iest fláby wiernym/ ktorym zbáwićiel deptać po nim moc dáł/ że fię z niego łácnó násmiáć/ y krzyżem S. práwie go zá nos wodzić mogá. *SkarŻyw* 57, 86 [2 r.], 90, 92 [3 r.], 142, 179 (29); *ReszPrz* 41; *ReszList* 167; A iefli idzie o Krzyż święty/ Antychryftowáć to zabáwká miedzy infzemi będzie/ nie dopufzczáć wzywánia znáku Krzyża S. *LatHar* 57 [2 r.], 580; *WujNT* Dddddd; *SkarKaz* Ooood. Cf »święty boży krzyż«

Szereg: »cecha Chrystusowa to jest krzyż« (1): Chrześcijánie cechę Chriftusowá/ to iest krzyż ná czelech y ná práwych rękách fwoich nofzą *WujNT* 869.

W przen (6) : A w tym czáfu y tegoż roku záwichrzył Dyabeł krzyżem/ gdy Tomás Kárdynał Strygoński Pátryarchá Konftántynopolłki/ przeciw Turkom do Trácyey Iubileuż ná Krzyżaki v Papiieżá otrzymał/ z wielkim złym fwoim y Rzeczypołpólitey *BielKron* 412v.

Zwroty: »krzyż na się brać« = wyruszać na wyprawę krzyżowá (1): Gdy fię Chrześciánfcy ludzie przeciw Heretykom ná on czás wielkim bluzniercom (krzyż ná fię przeciw Albingenšom y zbroię biorąc) gotowáli: oná dziwnie prágnęlá znimi ná tę drogę iść *SkarŻyw* 582.

»dáć krzyż [komu] na krzyżaki [przeciw komu]« = pozwolić na wyprawę krzyżowá (1): Ten [papież *Eugeniusz III*] ziechał był z Rzymá do Fráncyey/ tám dáł krzyż krolowi Fráncułkiemu ná krzyżaki przeciw Sárácenom *BielKron* 181.

»puścić krzyż« = *ogłosić wyprawę krzyżową* (1): Puścił Papież krzyż po wśytkich zyemiach Krześciánńkich *BielKron* 180.

»[na kogo] wziąć od papieża krzyż« = *dostać pozwolenie na urządzenie wyprawy krzyżowej* (1): Za co Pan Bog Lefká zárázem fkaral/ iz woylko krzyżowe nie ná Litwę/ ná ktorých był wziął od Papieżá Krzyż/ ále ná fwoich obrocił. *StryjKron* 370.

»[od kogo] wielkim się zegnać krzyżem« = *bardzo się odżegnywać* (1): A dopiero od rządu lÍzpańfkiego/ wielkiem fię zegnácie krzyżem. *GórnRozm* D3.

4. *Figura przypominająca krzyż, dwie linie przecinające się pod kątem prostym; crux Cn* (55) : *FalZioł* IV 54d; Za trzećim [*kradziejstwem*] krzyż ná czelo żelázem wypaláią. *GroicPorz* kkv; ilé kolwiek tám fye kątów vczyni ná takim krzyżu/ wśytki będą cztérem proftym równé. *GrzepGeom* C4.

I sg w funkcji okolicznika sposobu: »krzyżem« = *na krzyż, w kształcie krzyża* (17): *KuczbKat* 245; Iego ná pierwfzú woynę przeciw Amálechitom wypráwił Moyżefz: ná ktorey on ręką y mieczem/ á Moyżefz modlitwą y krzyżem/ to iefł/ rękú ná krzyżz podniesieniem walcząc/ ftárli moc nieprzyaciélfką *SkarŻyw* 300. Cf »krzyżem leżeć« »krzyżem paść«.

W porównaniu (1): zá grániczné znáki pokazał/ kopce [...] álbo znáki znáczné w polách [...] w leśiéch znáki ná kfztałt krzyżá vczynioné [*signa ad instar crucis facta JanStat* 420]/ iáko iefł obyczay *SarnStat* 464.

Zwroty: »krzyżem, na krzyż leżeć (a. leżący)« [*szyk zmienny*] (7 : 1): *RejPos* 276v; *StryjWjaz* C2, D2, D2v; przed kościołem między pokutuiącymi leżeć krzyżem musiał. *SkarŻyw* 511, 28, 357; Pádniże przed nogámi Bogá naywyżfzego/ Lefz krzyżem pod ozdobnym máiefstatem iego *WisznTr* 29.

»krzyżem paść (a. padać, a. upaść), upadły« [*szyk zmienny*] (7 : 1): *OpecŻyw* 101v; dokończywfy modlitwy/ padł ná zyemię krzyżem czyniác dzyęki Pánu Bogu ze wfzego dobredzyeyftwá iego *BielKron* 77v; *Iacere alteri ad pedes*, Upáść przed kim krzyżem/ to yefł modlić fie álbo prośić zmiłowánia. *Mącz* 161b, 293d, 414d; *RejZwierc* 61; Potym Arcybifkup klęknie/ á Krol też krzyżem pádnie *StryjWjaz* D2; Nieumiém ia/ gdy w żágłé Vderzą wiátry nagle/ Krzyżem pádác/ y świętych przénáydownáć dáry *KochPieś* 11; [daryvsz [...] pathł na oblycze krzyżem [*super faciem suam se prostravit*] *HistAl* 1510 217].

Wyrażenie przyimkowe: »na krzyż« (31): *LibMal* 1544/86; y wfzedwfy do kościoła/ popiołem ná krzyżz kościół pofypuiećie *KrowObr* 100v, 88, 125; *BielKron* 437v; *OrzQuin* M4, N; ten kąt iefł równy temu kátowi ábowiem fye tu dwie profte Linié ná krzyż zefzły *GrzepGeom* Q2, G4v, Q2; *RejZwierc* 107; Cząpka ná nim Kfiążęcza czyrwona s perłámi/ Z Axámitu/ fádzona ná krzyż kleynotámi. *StryjWjaz* Cv, C2v; *Oczko* 23v; *SkarŻyw* 277, 349 [2 r.], 500 [2 r.]; *NiemObr* 22; *Concratitius* – *Nakrziz wlofoni wkrátę vcizinony* [!], *prezeplátani* [!]. *Calep* 234a, 293a. Cf »na krzyż leżeć«.

~ *na krzyż od czego* = *w poprzek* (1): niechby ftánał żwierzyniec láfu práwie cudnego: ciemny/ zielony/ cíchy/ wymierzony po fznurze/ przedzielony łákámi y ná krzyż od płotu. *GostGospPon* 170.

Zwroty: »na krzyż kłáść (a. składać)« (3): *FalZioł* I 62b; *SkarJedn* 233; Iákob Pátryárchá błogofłáwił fynom Iofephowym/ ná krzyż ná nie kłádac ręce fwoie *WujNT* 297.

»na krzyż kreślić (a. pokreślić)« [szyk zmienny] (2): y krefzicz krową przełz wśytko czyalo na krzyż *LibMal* 1544/86; A to w niwecz żeć gębę/ ná krzyż pokryfláią/ Alboć wzory ná twarzy/ páznokty zdzyáláią. *RejZwierz* 122v.

»na krzyż przekroić (a. rzezać)« (2): á wvżu mu żyły nákrzyż przekroy iż s nich krew poydzie *SienLek* 167; *Calep* 293a. ~

a. O przedmiotach lub ich częściach przypominających kształtem krzyż (3): Poydziełzi też przez owy y tám y lám krzyże/ Ali woła Krámárká kupcie Pánie bryże. *BielSat* B4; *RejZwierz* 111v; *BielRożm* 14; [za cztery dęby do krzyżów pod kadzie gr 14 *InwMieszcz* 1579/222; Sklep pirwszy, okno 1, w nim krzyż żelazny, drugie okno nad drzwiami z kratą żelazną *LustrWpol* I 28, I 51, 71, 107.]

5. Część kręgosłupa w miejscu, w którym wyrastają kończyny dolne, u zwierząt także przednie; pas pleców nad pośladkami; *coxendix* *Mącz*; *lumbus*, *lumborum ossa* *Cn* [w tym: *pl* (46)] (63) : á tym namazuy grzbiet/ poczawży od łzije aż do łamych krzyżów. *FalZioł* I 10d, I 77c, 90b, 94a, 99c, 123c (24); pochwycił rohátynę wśedł zá nim y przebił oboie rázem przez krzyże. *BielKron* 43, 15v; *Mącz* 67a, 175a; *SienLek* a3, 104v [2 r.]; *Oczko* 33; Máiąc głowy ná krzyżach ípólnie położoné. *KochPhaen* 2; [Weźmi Kokofz żywą/ á ono mieýłce/ w ktorým iáycá gronkiem bywáią/ To iełt po Polku krzyże ofkub iey/ przytkniłz mieýłcem ofkubionym do mieýłcá záráżonego. *SienHerb* 543a (*Linde*)].

Wyrażenia: »bolenie (a. boleść, a. bol) krzyżów (a. krzyża), w krzyżach (a. w krzyżu), krzyżom« = *coxendix*, *ischias*, *schiatica* *Mącz*; *lumbago* *Cn* (15 : 6 : 1): Theż cżyrowną niemocz wleczyłz wwarzywży z winem/ to ziele bolenie krzyżów odeymuie. *FalZioł* I 38b, ++6, I 37c, 26b, II 3c, 13b (20); *Ischias*, *Bolenie krzyżá*. *Vulgo Schiatica* *Mącz* 175a, 67a.

»przedni krzyż« (1): Piłze *Phifiologus* iż to zwierzę [osioł] w przednim krzyżu iełt mdleyłze/ ale na zad mocniejszy *FalZioł* IV 4b.

Szereg: »krzyż, (albo, i, to jest) nerki« [szyk 4 : 4] (8): á w tim lidz [!] ziele w wannie j też okładay nim łobie nyrki albo krzyże *FalZioł* I 25b; Też bańki nad nerkami połtawione/ to iełt na krzyżu [...] bolenie krzyżów, miechierza oddaláią. *FalZioł* V 60v, I 29c, 50d, IV 55b, V 2v, 7, 8v.

*** *Bez wystarczającego kontekstu* (2) : *Ciux*, *Eyn kreutz Krzyz* *Murm* 127; *Crux*: *Creucz*. *Krzyz*. *Mymer*¹ 7v.

Synonimy: 1. 2. *krucyfiks*; 5. *łędźwi*.